

Şuşada səhiyyə və tibbin təşəkkülü: tarix və inkişaf perspektivləri

The formation of healthcare and medicine in Shusha: history and development prospects

Solmaz Namazova/ Solmaz Namazova

Institute of History of Science,
Azerbaijan National Academy of Sciences
namazovaslmz@gmail.com

ORCID ID:
0000-0001-7730-1790

Daxil oldu
Received: 15.02.2022

Qəbul olundu
Accepted: 25.02.2022

Xülasə. Şuşa Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yerləşən və zəngin tarixi-mədəni irsi ilə seçilən bir şəhər olaraq, təkcə musiqi və incəsənət sahəsində deyil, həm də səhiyyə və tibb sahəsində mühüm rol oynamışdır. Bu məqalədə XIX əsrdən başlayaraq Şuşada səhiyyə sisteminin təşəkkülü, tibb müəssisələrinin yaradılması və inkişafı, eləcə də görkəmli tibb xadimlərinin fəaliyyəti araşdırılır. Şəhərdə əhali arasında gigiyena və sağlamlıq mədəniyyətinin formalaşması, müalicə ocaqlarının fəaliyyəti və tibbi maarifləndirmə prosesləri elmi əsaslarla təhlil olunur. Bununla yanaşı, Şuşanın təbii şəraiti və müalicəvi potensialı əsasında kurort şəhəri kimi inkişaf perspektivləri qiymətləndirilir, həmçinin tibb muzeyinin yaradılması təşəbbüsü və bu muzeyin elmi-mədəni əhəmiyyəti kontekstində təhlil aparılır. Məqalədə Şuşanın səhiyyə tarixinin araşdırılması ilə yanaşı, şəhərin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə səhiyyənin bərpası və inkişafındakı strateji rolu da önə çıxarılır.

Açar sözlər: Şuşa, səhiyyə sistemi, tibbin inkişafı, görkəmli həkimlər, tibb muzeyi, kurort şəhəri

Abstract. Shusha, a city located in the Karabakh region of Azerbaijan and distinguished by its rich historical and cultural heritage, has played an important role not only in the field of music and art, but also in the field of health and medicine. This article examines the formation of the health system in Shusha since the 19th century, the establishment and development of medical institutions, as well as the activities of prominent medical figures. The formation of a culture of hygiene and health among the population in the city, the activities of medical centers and the processes of medical education are analyzed on a scientific basis. In addition, the development prospects of Shusha as a resort city are assessed based on its natural conditions and therapeutic potential, and the initiative to establish a medical museum and the scientific and cultural significance of this museum are analyzed in the context of the article. In addition to examining the history of Shusha's health, the strategic role of the city in the restoration and development of health in the liberated territories is also highlighted.

Key words: Shusha, healthcare system, development of medicine, prominent physicians, medical museum, resort city

Резюме. Шуша — город, расположенный в Карабахском регионе Азербайджана с богатым историко-культурным наследием, сыграл важную роль не только в области музыки и искусства, но и в здравоохранении и медицине. Статья посвящена формированию системы здравоохранения в Шуше с XIX века, созданию и развитию медицинских учреждений, деятельности выдающихся деятелей медицины, а также формированию культуры гигиены и здоровья среди населения города, деятельности медицинских центров и процессов медицинского образования. Оцениваются перспективы развития Шуши как города-курорта на основе её природных условий и лечебного потенциала, анализируются инициатива создания медицинского музея и его научное и культурное значение. Показана роль стратегического планирования в восстановлении и развитии здравоохранения на освобождённых территориях.

Şuşanın görkəmli həkimləri və tibb sahəsindəki xidmətləri

Şuşa şəhəri Azərbaycanın tanınmış həkim və səhiyyə kadrlarının dünyaya göz açdığı və ilkin biliklərə yiyələndiyi ocaqlardan biridir. Şuşada doğulub boya-başa çatan görkəmli həkimlərimizə qısaca nəzər salaq.

Şuşa şəhərindən olan **Əbdülkərim bəy Mehmandarov** Tibbi- Cərrahiyyə Akademiyasını bitirən ilk azərbaycanlılardan biri olmuşdur [Tahirzadə 2015: 242]. Mehmandarov Azərbaycanda təbabətin inkişafında, o cümlədən infeksiyon xəstəliklərin müalicə və profilaktikasında tətbiq olunan dərman maddələrinin öyrənilməsi sahəsində geniş tədqiqatlar aparmışdır [Mikayılova 2008: 24]. 1895-ci ildə Mehmandarov Ağdam kəndində Şuşa qəzasının kənd həkimi vəzifəsinə keçirilmiş və burada kiçik bir daimi tibb məntəqəsi - “qəbul otağı” yaratmışdır. 2 il sonra o, Şuşa qəzasının həkimi və eyni zamanda dustaqxana lazaretinin müdiri (1898-1899-cu illər) təyin edilmişdir. 1911-ci ildə isə Şuşa şəhər həkimi vəzifəsinə keçirilmiş və dustaqxana lazaretini öz öhdəsinə götürmüşdür. Mehmandarov tibb sahəsində göstərdiyi müstəsna xidmətlərinə görə bir çox mükafatlara layiq görülmüşdür [Таирзаде 2009: 57]. Kərimbəy oğlu **Mixail Tuşunski** də tanınmış həkimlərdən olmuşdur. Sovet terapevt- infeksiyonisti SSRİ Tibb EA-nın akademiki Tuşunski SSRİ-də ilk dəfə neosalvarsanla ağciyər qanqrenini müalicə etmiş, ağır metallarla zəhərlənməyə qarşı müalicə aparmışdır. 1934-cü ildən qrip və qripoz pnevmoniyayı tədqiq etmiş, klinik təsvirini və bu xəstəliklərin təsnifatını vermişdir [Quliyev 2019: 231]. Kərim bəy Mehmandarovun ailəsində anadan olan **Məhbubə xanım Mahmudbəyova** da Azərbaycanın əməkdar həkimi olmuşdur. Tədqiqatları əsasən qadın, ana və uşağın sağlamlığının qorunması probleminə həsr edilib. “Ürək-damar sistemi xəstəlikləri zamanı hamiləlik və doğuş” monoqrafiyası böyük elmi-praktiki əhəmiyyətə malikdir [Quliyev 2019: 384]. Bu nəslin görkəmli nümayəndələrindən biri də **İbrahim bəy Sadiq bəy oğlu Mehmandarovdur**. O, Azərbaycanın ilk ali təhsilli həkimlərindən biri olmuşdur [Qoca 1999: 84]. Respublikanın əməkdar həkimi, tibb elmləri namizədi **İbrahimbəyov İsfəndiyar bəy Bağır bəy** oğlunun adını da xüsusilə qeyd etmək istərdim. O, Azərbaycan Respublikası Qanköçürmə Stansiyasında geniş təşkilati və elmi-praktiki işlər aparmış, bunun da nəticəsində idarə yeni binaya köçmüş və sərbəst respublika idarəsi kimi formalaşmışdır. Böyük Vətən müharibəsi illərində bu stansiya hərbi dövrün bütün tələblərini yerinə yetirmişdir, cəbhəni qanla təmin etmişdir. Respublikanın bir nömrəli donoru isə onun özü olmuşdur. İsfəndiyar bəy İbrahimbəyovun səyi nəticəsində Hematologiya və Qanköçürmə Elm-Tədqiqat İnstitutu yaradılmış və o, bu müəssisənin ilk direktoru olmuşdur [Çingizozğlu 2012: 81-83]. “Azərbaycanın əməkdar həkimi” fəxri adına layiq görülən həkimlərdən biri də **Fərrux bəy Ağakışibəyov** olmuşdur. O, Odessa Universitetinin tibb

fakültəsində ali təhsil almış və bir müddət orada fəaliyyət göstərmişdir. 1918-ci ildə Ağdama gəlmiş, burada xəstəxana olmadığından Şuşa şəhərində çalışmışdı. 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Şuşa rayon səhiyyə şöbəsinə müdir təyin edilmişdi. O, bir müddət Şuşada işləyərək yeni tibb ocaqlarının təşkilində yaxından iştirak etmişdir. Böyük təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olan Fərrux bəy Şuşa xəstəxanasının nəzdində feldşer məktəbi təşkil etmişdi [Çingizoğlu 2012: 324]. Tibb sahəsində öz sözünü deyən alimlərdən biri də 1920-ci ildə Şuşada anadan olmuş terapevt, tibb elmləri doktoru, professor **Sayalı Abdulla qızı Tağıyevadır**. Alimin əsas tədqiqatı ürək-damar patologiyasına, əsasən, revmatologiyaya həsr olunmuşdur. Tibb elminin inkişafında göstərdiyi xidmətlərinə görə orden və medallarla təltif olunmuşdur [180 yaşlı Şuşa məktəbi, 2010: 76]. Azərbaycanda tibb elminin inkişafında böyük rolu olan alimlərdən biri də tibb elmləri doktoru, professor **Ələkbərov İbad İsfəniyar** oğludur. O, peşə patologiyasının müxtəlif məsələlərinə dair bir sıra sanballı elmi-tədqiqat işləri aparmışdır [180 yaşlı Şuşa məktəbi, 2010: 76-77]. Göründüyü kimi, Şuşada tibb elminin inkişafına böyük töhfələr vermiş görkəmli alimlər yetişmişdir.

Şuşada səhiyyə sistemi və infrastrukturunun inkişafı

1903-cü ilə dair məlumatlara əsasən, 30.000 nəfərlik əhalisi olan Şuşa qəzasında cəmi 9 həkim fəaliyyət göstərirdi. Onlardan 7-si Şuşa şəhərində, 1-i Şuşa qəzasında, 1-i isə Ağdam şəhər Təcili Tibbi Yardım Mərkəzində çalışırdı [ARDA, f. 725]. Qeyd olunan dövrdə Şuşa qəzasında tibbi xidmətin səviyyəsi son dərəcə zəif idi və demək olar ki, mövcud tibbi infrastruktur əhalinin ehtiyaclarını qarşılamaq gücündə deyildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ölkənin bütün səhiyyə qüvvələri erməni-daşnak quldur dəstələrinin törətdikləri qanlı faciələr, vəhşiliklər nəticəsində didərgin və qaçqın salınmış soydaşlarımızı yerləşdirmək, yaralıları və xəstələrə tibbi yardım göstərmək sahəsində fəal iştirak edir, mümkün olan bütün tədbirləri görürdülər. Bununla əlaqədar, Cümhuriyyət Hökuməti Gəncə mahalında, Şamaxı və Şuşada xəstəxanaların açılmasına, ambulatoriyaların təşkilinə, tibb müəssisələrinin lazımı dava-dərman və avadanlıqlar ilə təchizinə dair əlavə vəsaitin ayrılması üçün qərarlar qəbul etmişdi. Qaçqınların daha çox olduğu yerlərdə epidemiyaların qarşısının alınması, sanitariya tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün əlavə 15 yeni həkim nəzarəti dəstəsi yaradılmışdı. Bundan əlavə, dövlət, digər hərbi strukturların, təşkilat, idarə və müəssisələrin vəsaitinin bir hissəsi səhiyyənin təşkilinə və inkişafına sərf edilirdi. Orduda tibb işçilərinə rəhbərlik etmək üçün Hərbi Nazirliyin tərkibində hərbi-sanitar (xəstə) hissəsi adlı bölmə yaradılmışdı. Ordunun sıraları genişləndikdə, Hökumətin razılığı ilə, həmin bölmə ayrıca idarəyə çevrildi və onun ştatı artırıldı. Hərbi-tibb kadrları olmadığı üçün

ordu strukturundakı tibb ştatları Səhiyyə Nazirliyinin sərəncamında olan həkimlər hesabına komplektləşdirilirdi. Həkimlər ya könüllü şəkildə Hərbi Nazirlik sistemində işləməyə cəlb olunur, ya da icbari qaydada səfərbərliyə alınırldılar. Səfərbərliyə alınan həkimlərə müvafiq məmur rütbəsi və dövlət vəsaiti hesabına xüsusi geyim verilirdi. Hökumətin qayğısı nəticəsində tibb xidmətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə hərbi hissələrdə əsgər xəstəxanaları, Şuşada, Gəncədə, Bakıda hərbi xəstəxanalar açıldı. Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti orduda tibb xidmətinin yaxşılaşdırılması, tibb obyektlərinin dava-dərmanla təmin edilməsi üçün 1919 ilin sonlarında 2 milyon 200 min manat vəsait ayırdı. Hərbisanitar kadrlarına olan ehtiyacın aradan qaldırılması üçün hərbi nazirin əmri ilə hərbi hissələrdə 2 aylıq sanitar kursları açıldı. 1920-ci ilin əvvəllərində isə Şuşada hərbi-feldşer məktəbi fəaliyyətə başladı [AXCE, I 2004: 71].

Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycan tibb və səhiyyə sahəsində önəmli inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Azərbaycan hökuməti Şuşa rayonuna əhalinin sağlamlığının qorunmasını həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır.

1932-ci ildə Xankəndində açılan tibb məktəbi DQMV-nin o cümlədən Şuşa xəstəxanalarını ixtisaslı mütəxəssislərlə təmin etməkdə böyük işlər görmüşdü. 1940-1950-ci illər ərzində orta tibb işçilərinin sayında çox böyük irəliləyiş müşahidə edilmişdir. Belə ki, 1940-cı ildə Şuşanın müalicə müəssisələrində 24 orta tibb işçisi var idisə, 1950-ci ildə onların sayı 69-a çatmışdır. Vilayətin bütün rayonlarında xəstəxanalar fəaliyyət göstərirdi. 1950-ci ildə Şuşada 2, Ağdərədə 5, Hadrutda 3, Xocavənddə 3, Xankəndində 4 xəstəxana var idi. Bundan başqa, 1950-ci ildə Şuşa rayonunda poliklinika, qadın və uşaq məsləhətxanası, feldşer analıq məntəqəsi və ambulatoriyalar fəaliyyət göstərirdi. Göründüyü kimi Şuşa rayonunda xəstəxanaların sayı DQMV-də axırıncı yerdə dayanmışdır. Apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, bəhs olunan dövrdə, istər xəstəxanaların, istərsə də xəstəxanalardakı çarpayıların sayına görə DQMV ümumrespublika rayonları arasında birinciliyi qoruyub saxlamışdır [Məmmədov, 2016: 515].

Müharibə başlanan vaxtdan Azərbaycan ərazisində hərbi xəstəxanalar yaradıldı. Yaralı əsgər və komandirlərə kömək məqsədilə 1942-ci ilin yanvarında Azərbaycan Respublikası Yardım Komitəsi təşkil etdi. Tibb elmlər doktoru, professor Əziz Əliyev Komitəyə sədr təyin olundu. Bu vaxt Azərbaycanda 76 hərbi xəstəxana təşkil edildi ki, bunlardan ikisi Şuşa və Xankəndində fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycanın hər yerində hərbi xəstəxanalara hamilik işi gündən-günə genişlənirdi. Dağlıq Qarabağ əhalisi suxarını, quru meyvəni, doşabı, spirti, tənəkini, ət və süd məhsullarını qablaşdırıb hərbi xəstəxanalara göndərirdilər. 1943-cü il avqustun 11-də təkcə Şuşa rayonunun bir kolxozunda “Vətən müdafiəçilərinin hamilik günü” keçirib, həmin gün

qazanılmış 500 əmək gününün pul dəyərini, 1500 kq taxıl və digər kənd təsərrüfat məhsullarını toplayıb Respublikanın hərbi xəstəxanalarına hədiyyə göndərmişdilər [Məmmədov 2016: 347-348]. 1946-1950-ci illərdə Şuşa rayonunda xalq təsərrüfatı, mədəniyyət və maarifin inkişafı ilə yanaşı səhiyyənin də inkişafında irəliləyiş diqqəti cəlb edirdi. Rayonda insanlara tibbi xidmət ilbəl yaxşılaşır, əhalinin sağlamlığının mühafizəsinə sərf edilən vəsait artır, müalicə-profilaktika müəssisələrin şəbəkəsi genişlənirdi. Belə ki, 1940-cı ildə Şuşa rayonunda 43 çarpayılıq 3 xəstəxana olduğu halda, 1950-ci ildə 110 çarpayılıq 2 xəstəxana var idi. Bu zaman Azərbaycanda cəmi 12 min çarpayısı olan 222 xəstəxana fəaliyyət göstərirdi. Bəhs olunan illərdə Şuşa rayonunda həkimlərin və orta tibb işçilərinin sayı da durmadan artırdı. Belə ki, 1940-cı ildə həkimlərin sayı 6, 1950-ci ildə isə 20-yə çatmışdı [Məmmədov 2016: 514-515].

XX yüzilliyin 60-cı illərində Şuşa rayonunda həkimlərin və tibb işçilərinin sayını artırmaq, müalicə-profilaktika müəssisələrinin şəbəkəsini genişləndirmək, tibb müəssisələrinin dərman preparatları və ləvazimatlarla təmin etmək əhalinin sağlamlığı mühafizəsi üçün sanatoriya, kurort müalicə və istirahət evlərinin sayını artırmaq, ümumiyyətlə rayon əhalisinə tibbi xidməti ilbəl yaxşılaşdırmaq məqsədilə Azərbaycan hökuməti mühüm tədbirlər həyata keçirdi. İlk növbədə, bu sahəyə böyük vəsait ayırdı və həmin vəsaitin miqdarı ildən-ilə artırdı. Azərbaycan hökuməti Şuşa rayonunda əhaliyə tibb xidmət və sağlamlığın mühafizəsi üçün 1950-ci ildə 338 min manat vəsait ayırmışdırsa, 1970-ci ildə artırılaraq 453 min manata çatdırılmışdır. Ümumiyyətlə, 1950-ci ildən 1970-ci ilədək Azərbaycan hökuməti Şuşa rayonunda səhiyyənin inkişafına 7 milyon manat vəsait ayırmışdır. Bundan əlavə, Azərbaycan hökuməti 1966-1970-ci illərdə Şuşa rayonunun kəndlərində, mədəni-məişət obyektləri, o cümlədən xəstəxanalar tikmək üçün 104 min manat uzunmüddətli kredit verdi. Bəhs etdiyimiz dövrdə Şuşa rayonunda səhiyyə işlərinə ayrılan vəsait qonşu Xankəndi rayonuna ayrılan vəsaitdən 2 dəfə az idi. Şuşa rayonunda böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi və səhhətinin qorunması üçün dövlətimizin sərf etdiyi vəsait adambaşına 1965-ci ildəki 49 manatdan, 1969-cu ildən 55 manata çatmışdı. Şuşa rayonunda əmək qabiliyyətini itirmiş valideynlərin hər bir ailə üzvünə 1965-ci ildə 27 manat pul ayrılırdısa, 1970-ci ildə 40,6 manata qalxmışdır. Müvafiq illərdə təkcə əhalinin sağlamlığının qorunması və istirahət xərcləri üçün ayrılan vəsait 40 manatdan 44 manata yüksəlmişdir. 1950-ci ilin yanvarında Dağlıq Qarabağ Vilayət Partiya komitəsində mövcud vəziyyət təhlil edildi və həmin ilin fevralında DQMV XDS-nin, Vilayət Partiya Komitəsinin, Şuşa, Ağdərə, Xocavənd, Xankəndi, Hadrut partiya komitələrinin birgə iclası keçirildi. İclasda DQMV-də Səhiyyə idarəsinin şəbəkəsinin inkişafı, tikiləcək səhiyyə ocaqlarının Vilayət ərzində yerləşdirilməsi, yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizə, müalicə-profilaktika idarələrinə dərman və tibbi məmulatlarının paylanması, qadınların və uşaqların

mühafizəsi sahəsində vəzifələr, kurortların mühafizəsi, bərpası, genişləndirilməsi və başqa məsələlər müzakirə edildi. Azərbaycan hökumətinin ayırdığı vəsaitin “istiqamətləri” müəyyənləşdirildi. Təəssüflər olsun ki, azərbaycanlılar yaşadıkları kəndlər bu “Plan”dan da kənarda qaldı [Məmmədov 2016: 609-610].

Azərbaycan hökumətinin köməyi nəticəsində 1950-1960-cı illərdə DQMV-də, o cümlədən Şuşa rayonunda yeni səhiyyə müəssisələri, müalicə profilaktika idarələri, dispanserlər, sanitariya- maarif evləri, sanatoriya-epidamoloji stansiya, qanqöçürmə stansiyası, uşaq xəstəxanaları, doğum evləri, poliklinika və ambulatoriya tikilib istifadəyə verilmişdir. 1950-ci ildən 1970-ci ilədək Xocavənd rayonu ərazisində 120 çarpayılıq 4 (hər cür avadanlıqlarla təchiz olunmuş) xəstəxana tikilib istifadəyə verildi. Bəhs edilən illərdə Şuşa rayonunda xəstəxanaların sayı 2-dən 4-ə, qadın və uşaq məsləhətxanalarının sayı 1-dən 2-ə, “feldşer-mama” məntəqələrinin sayı 6-dan 10-a çatdı. Ümumiyyətlə, həmin dövrdə Şuşa rayonunda səhiyyə müəssisələrinin sayı 9-dan 16-a qalxdı. 1940- 1970-ci illərdə ümumrespublika üzrə xəstəxanaların sayı 222-dən 779-a onlardakı çarpayılardan sayı 12,6 mindən 48,8 minə, ambulator-poliklinika müəssisələrinin və qadın məsləhətxanalarının sayı 1097-dən 1388-ə qədər artmışdı. 1950-ci ildə 2 qadın və uşaq məsləhətxanalarından 1-i şəhərin 1-i kəndin üzərinə düşürdüsə, kənddə fəaliyyət göstərənlər 1963-cü ildə ləğv edildi. Qeyd edək ki, 1965- ci ildə Vilayətdə 7 qadın və uşaq məsləhətxanası fəaliyyət göstərirdi ki, bunlardan yalnız biri Şuşa rayonunun payına düşürdü. Dağlıq Qarabağ ərazisində fəaliyyətdə olan bütün qadın və uşaq məsləhətxana və ambulatoriyalar ermənilərin kompakt şəkildə cəmləşdikləri şəhərdə, rayon mərkəzlərində və qəsəbələrdə yerləşdirilmişdi. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, 1950- 1960- cı illərdə DQMV-də yaradılmış 22 böyük həcmli xəstəxananın yerləşdirilməsində DQMV XDS ikili mövqe tutmuşdur. Xankəndi rayonunda 1950-ci ildə 10 yerlik 1 xəstəxana var idisə, 1970-ci ildə artıq xəstəxanaların sayı 5-ə, yerlərin sayı isə 165-ə çatdı. Ağdərə rayonunda 5-dən (82 yerlik) 11-ə (303 yerlik), Hadrud rayonunda 2-dən (45 yerlik) 5-ə (240 yerlik), Xocavənd rayonunda 3-dən (65 yerlik), 7-yə (180 yerlik), azərbaycanlıların daha çox yaşadığı Şuşa rayonunda isə 3-dən (110 yerlik), 4-ə (170 yerlik) qalxmışdı. 1950-1960-cı illərdə yeni tikilmiş 22 xəstəxananın yalnız 1-i Şuşa rayonunun payına düşmüşdü. Yerdə qalan 21 xəstəxananın hamısı ermənilərin daha çox cəmləşdiyi ərazilərdə yerləşmişdir. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin, demək olar ki, heç birində nəinki xəstəxana heç ambulator mərkəz belə yox idi. Süni yaradılmış bu prosesdə də məsələ tamamilə aydın idi. Rayonda azərbaycanlıların yaşadıkları qədim yaşayış məskənlərindən şəraitsizlik mühiti yaratmaqla onların ata-baba yurdlarından köçürülmələrinə şərait yaratmaq erməni hakim dairələrinin məkirli niyyətləri olmuşdu. 1950-1960-cı illərdə Şuşa rayonunda xəstəxanaların,

ali və orta ixtisas təhsilli tibb personaj larinin sayında dəyişmə müşahidə edilmişdir. 1950-ci ildə Şuşa rayonunda 20 həkim var idisə, 1970-ci ildə onların sayı 19 nəfərə enmişdi. Həmin illərdə orta tibb işçilərinin sayı 69 nəfərdən 134 nəfərə qədər qalxmışdır. Azərbaycan hökuməti Şuşa rayonuna mütəxəssislər göndərməklə yanaşı Xankəndində 1932-ci ildən fəaliyyətə başlayan tibb məktəbinin inkişafına şərait yaratmış və buranı bitirən orta ixtisas təhsilli tibb işçiləri Şuşanın səhiyyə ocaqlarında işləyirdilər. Şuşa rayonunun səhiyyə müəssisələrində işləyən ali və orta, natamam orta təhsilli həkim, tibb işçisi, xəstə baxıcılarının (sanitarların) sayının ilbəil artması ilə yanaşı onların aylıq qazancında da irəliləmələr müşahidə edilmişdir. Belə ki, 1965-ci ildə səhiyyə işçilərinin əmək haqqı 74 manat idisə, 1970-ci ildə 79 manata qalxmışdır. Aparılan hesablamalara görə Şuşa rayonunun xalq təsərrüfatında çalışan ümumi fəhlə və qulluqçuların içərisində səhiyyə işçiləri 29 faiz təşkil edirdi. Dövlətimiz Şuşanın səhiyyə müəssisələrini vaxtaşırı olaraq ali təhsilli mütəxəssislərlə təmin edirdi. Belə ki, 1968-ci il yanvar məlumatına görə Şuşanın xəstəxanalarında 3 cərrah, 9 cən həkimi, 2 qadın həkimi, 5 uşaq həkimi, 1 göz həkimi, 35 yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizə həkimi, 1 burun, qulaq, boğaz həkimi, 1 əsəb xəstəliklərinə qarşı mübarizə həkimi, 1 dən zöhrəvi xəstəlikləri həkimi, 1 rentgen həkimi, 2 ağız boşluğu, çənə və ona yaxın orqanların həkimi, 1 diş həkimi var idi. Aparılan hesablamalara görə, 1923-cü ildə Şuşa rayonunda hər 10000 nəfərə 1 həkim düşürdüsə, 1940-cı ildə bu göstərici 5-ə, 1965-ci ildə 15-ə, 1970-ci ildə isə 16-ya çatmışdır. Xəstəxanalarda hər 10000 nəfərə düşən çarpayılardan sayı isə 1923-cü ildə 8-ə, 1940-cı ildə 24-ə, 1965-ci ildə 95-ə, 1970-ci ildə isə artaraq 104-ə çatmışdır [Məmmədov, 2016: 611-612].

Apardığımız araşdırmalardan məlum olur ki, istər əhalinin həkimlərlə təminatı səviyyəsini, istərsə də çarpayılardan hər 10 min nəfərə düşmə səviyyəsi Dağlıq Qarabağda olan göstəricilər istər ümumrespublika üzrə, istərsə də Naxçıvan MSSR ilə müqayisədə daha üstün mövqeyə malik olmuşdur. Məsələn, 1965-ci ildə hər 10 min nəfərə düşən xəstəxana çarpayılarının sayına görə ümumrespublika üzrə 85,7-i Naxçıvan MSSR üzrə 83,5 ədəd düşürdüsə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi DQMV-də 94,7 ədəd çarpayı düşmüşdür. Bundan əlavə hər 10 min nəfərə düşən orta tibb işçilərinin sayı ümumrespublika üzrə 67,4 nəfər, Naxçıvan MSSR üzrə 57,7 nəfər, Vilayətdə isə 88,6 nəfər düşmüşdür. Bütün ixtisaslardan olan həkimlərlə təminat (hər 10 min nəfərə) Naxçıvan MSSR-da 12,3 nəfər, Füzulidə 12 nəfər, Cəlilabadda 12,2 nəfər, Şuşada 14,9 nəfər idi.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, 1950-1960-cı illərdə də, Azərbaycan hökuməti bütün DQMV, o cümlədən Şuşa rayonunun xəstəxana və müalicə müəssisələrini hər cür avadanlıqlar və inventarlarla təmin etmişdir. Xəstəxanalar müasir tipli cihazlarla təchiz edilmiş, rentgen, fizioterapiya kabinetləri və laboratoriyalar yaradılmışdır. Bunun nəticəsi idi ki, Şuşa rayonunda

yoluxucu xəstəliklərin - xüsusilə qızdırma, tif, traxoma və digər infeksiya xəstəliklərin kökü kəsilmiş, dizenteriya və brüseliyoz xəstəlikləri xeyli azalmışdır. 1950-1960-cı illərdə əhalinin sanitariya gigiyena, bilikləri artmışdı. Rayonda uşaq sağlamlıq mərkəzi, uşaq sanatoriyası, uşaq bağçaları və körpələr evi, qadın və uşaq məsləhətxanaları işləyirdi.

1950-1960-cı illərdə Şuşa rayonu əhalinin sağlamlığının mühafizəsində sanatoriya-kurort müalicə və istirahət evləri mühüm rol oynayırdı. 1968-ci ildə DQMV-də 250 yerlik 1 sanatoriya, 275 yerlik 1 müalicə və istirahət evi, 485 yerlik 1 pansiyat fəaliyyət göstərirdi. 1970-ci ildə Azərbaycanda cəmi 99 istirahət evi və sanatoriya var idi. Şuşa şəhəri Azərbaycanın ən gözəl kurort, turizm ehtiyatlarına malik müstəsna əhəmiyyətli sağlamlıq ocaqlarından biridir. Vilayət əhalisi Azərbaycandakı mövcud sanatoriyalardan lazımınca bəhrələnilirdilər. Bütün bunlar isə əhalinin sağlamlığına böyük təsir göstərdi. Azərbaycan hökumətinin 1950-1960-cı illərində Şuşa rayon əhalisinin kütləvi istirahət zonalarından düzgün istifadə etməsi üçün şərait yaratması, vaxtında yoluxucu xəstəliklərin qarşısını alması, rayon əhalisinə lazım olan səviyyədə müalicəvi əhəmiyyəti dərman və tibb məmulatları ilə təmin etməsi, səhiyyə idarələri şəbəkələrinin genişləndirmək üçün ilbəil vəsaitin miqdarını artırması və sair tədbirlər həyata keçirməsi ölüm hallarının azalmasına, uzunömürlülüyə səbəb olmuşdur. 1960-cı il məlumatına görə, Şuşa rayonunda 85-100 yaşında olanlar 410 nəfər olmuşdu. 1970-ci il məlumatında isə yuxarıdakı göstəricilər təxminən 20-30 faiz artmışdır. Məsələn, 1970-ci il məlumatına görə təkcə yaşı 100-ü keçənlərin sayı 60 nəfəri keçmişdir. Araşdırmalardan məlum olur ki, Şuşa rayonundakı uzunömürlülərin 70 faizindən çoxu qadınların üzərinə düşmüşdür [Məmmədov 2016: 614].

Şuşa şəhərinin inkişafı üçün bir neçə xüsusi qərar qəbul edildi. Şəhərin tarixi abidələrinin bərpa olunmasına, yeni binaların tikilməsinə başlandı. 1980-1981-ci illərdə Molla Pənah Vəqifin qəbri üzərində böyük məqbərə ucaldıldı. Üzeyir Hacıbəyovun, Bülbülün ev muzeyləri açıldı, Nəvəsinin heykəli qoyuldu. Şəhərdə böyük mehmanxana, çoxmərtəbəli yaşayış binaları, inzibati binalar tikildi. Şuşa Ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrildi [Azərbaycan tarixi VII 2008: 146- 147].

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, 1970-1985-ci illərdə də Azərbaycan hökuməti Şuşa rayonunda əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirmişdi. Rayonda səhiyyənin maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək, səhiyyə idarəsi şəbəkəsini inkişaf etdirmək və əhalinin cansağlığını qorumaq məqsədilə Azərbaycan hökuməti vəsait qoyuluşunu ilbəil artırırdı. 1970-1975-ci illərdə Şuşa rayonunda səhiyyə işinə büdcədən ayrılan vəsaitin həcmi 2 milyon manat, 1976-1980-ci illərdə 2,5 milyon manat, 1981-1985-ci illərdə isə 3 milyon manata çatdı. Ümumiyyətlə, 1960-1980-ci illərdə Şuşanın bütün ictimai

fondlarının 28 faizindən çoxu səhiyyə xərcləri təşkil etmişdir. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, 1970-1985-ci illərdə Şuşa rayon səhiyyə işlərinə ayrılan vəsait Vilayətin rayonlarına ayrılan vəsaitdən 2 dəfə az olmuşdur. Ayrılan vəsait hesabına müalicə- profilaktika müəssisələri xeyli genişləndi. Əhalinin sağlamlığı naminə tibbi yardım gücləndirildi, tibb müəssisələrində həkimlərin və orta tibbi işçilərinin sayı xeyli artdı. Belə ki, bəhs etdiyimiz illərdə Azərbaycan dövləti Şuşa rayonuna 25 ali təhsilli, 80 orta ixtisas təhsilli mütəxəssis göndərdi. Əhaliyə ambulatoriya - poliklinika yardımı göstərən 3 yeni müəssisə tikilib istifadəyə verildi. 1970-1985-ci illərdə Şuşa rayonunda hər cür tibb avadanlıqları ilə təchiz edilmiş, 2 yeni qadın və uşaq məsləhətxana və poliklinikaları tikildi. Azərbaycan hökuməti tərəfindən Şuşa rayonu səhiyyə idarələri dərman, tibbi məmulatları və avadanlıqlarla təmin edildi [Məmmədov 2016: 634]. 1985-ci ildə Şuşada 2 xəstəxana, 11 həkim məntəqəsi, 193 orta tibb işçisi və həkim vardı [Məmmədov 2010: 22].

1987-ci il məlumatına görə, Şuşada 22 ümumtəhsil məktəbində (bunlardan 1-i ibtidai, 4-ü səkkizillik, 17-si orta məktəb idi) 4075,7 məktəbəqədər müəssisəsində 565 uşaq, 1 orta texniki peşə məktəbində 324, 2 musiqi məktəbində 451 şagird, Mədəni maarif məktəbində 643, Kənd Təsərrüfatı Texnikumunda 530 tələbə təhsil alırdı. Bunlardan başqa, Şuşada 6 mədəniyyət evi, 12 klub, 20 kitabxana, 20 kinoqurğu da fəaliyyət göstərirdi. Bütün bunlarla yanaşı, iqlimi kurort olduğundan ərazidə 135 çarpayıh 2 xəstəxana müəssisəsi, 11 feldşermama məntəqəsi, sanitariya- epidemioloji stansiya, sanatoriya, istirahət evləri, pioner düşərgələri, tur baza var idi [Məmmədov 2010: 82].

Şuşada tibb muzeyinin tarixi və əhəmiyyəti

Azərbaycanda muzeylərin inkişafı 1969-1970-ci illərdən başlamışdır. Dövlətimizin bu sahəyə göstərdiyi qayğı və diqqət nəticəsində 1970-1985-ci illərdə müxtəlif profili muzeylər yaradılmışdır. Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan olunan Şuşada da çoxlu muzeylər açılmışdı. Burada yaradılmış muzeylərdən biri də “Dərman bitkiləri muzeyi”dir. Bura həm də “Yaşıl aptek muzeyi” adlandırılırdı. Bu muzeyin açılması ilk növbədə Şuşa təbiətinin qorunması yolunda atılan uğurlu addımlardan hesab olunur. Muzeyin Azərbaycanda tibb elminin banilərindən hesab olunan Kərim bəy Mehmandarovun kompleksində açılması da rəmzi mənə daşıyırdı. Xatırladaq ki, Kərim bəy Mehmandarov inqilabdan əvvəl Şuşada dərman bitkiləriylə müalicənin ən səmərəli mütəxəssislərindən hesab olunurdu.

Muzeydə 1892-ci ildə Sankt-Peterburqda çap olunmuş “Ümumi terapiya”, 1901-ci ildə yenə orada çap olunmuş “Canlı mineralların və bitkilərin təsviri”, professor Horbert Otnerin “Daxili xəstəliklərin xüsusi terapiyası üzrə mühazirələr”i və digər tibbə aid nadir kitablar

nümayiş etdirilirdi. Muzeydə, Şuşada bitən müalicəvi əhəmiyyətli bitkilər haqqında məlumatlar da öz əksini tapmışdır.

“Yaşıl Aptek muzeyi”nin başqa bir guşəsində isə XVIII-XIX əsrlərə aid qədim əczaçılıq əşyaları, gülab qabları, mis parçalar, daş çaynıq və s. toplanmışdır. Muzeyin daş döşəməsi öz qədimliyini qoruyub saxlamışdır [Məmmədov 2016: 571]. Muzeydə həmçinin Şuşada tanınmış tibb biliciləri olan Mirzə Sadıq, Mirzə Cavad, Məmmədqulu Qarabağı, Mirzə Hüseyn və Kərim bəy Mehmandarov haqqında bilgilər nümayiş etdirilirdi. Muzeyin nəzdində 666 nömrəli aptek fəaliyyət göstərirdi. Burada əhaliyə əczaçılıq xidməti göstərilir, təbii bitkilər və onlardan hazırlanan dərmanların açıq satışı təşkil edilirdi. Şəfaverici bitkilərdən dəmləmə və bişirmə şəklində elə muzeydə istifadə olunurdu. Dərman bitkiləri muzeyi əhalinin sağlamlığının qorunması işində, xalq təbabətinin ən gözəl ənənələrini yaşatmaq və təbii bitkilərlə müalicənin təbliği sahəsində mühüm rol oynamışdır .

Şuşa şəhərinin müalicəvi əhəmiyyəti və kurort şəhəri kimi inkişaf etdirilməsi

Azərbaycan kurort və balneoloji imkanlar baxımından zəngin bir respublikadır. Məhz buna görə də respublikanın təbii kurort və müalicə amilləri nəzərə alınaraq, 1925-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Səhiyyə Komissarlığının əmri ilə komissarlığın tərkibində kurort bölməsi yaradılmışdır [ARDA f: 411]. 1928-ci ildə Xankəndi və Şuşa dövlət əhəmiyyətli kurort kimi müəyyən edilmişdir. Qeyd olunan ildə V çağırış Azərbaycan MİK-nın üçüncü sessiyasına çıxarılmış qərarla deyilirdi: “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində Xankəndi və Şuşa şəhərləri dövlət əhəmiyyəti olan kurort hesab edilsin”. O zaman respublikaya Azərbaycan K (B)P MK-nın birinci katibi Levon Mirzoyan rəhbərlik edirdi və həm ali qanunvericilik orqanının (MİK), həm də hökumətin (XKS) qəbul edəcəyi qərarlar bir qayda olaraq əvvəlcə MK-nın bürosunda təsdiq olunurdu. DQMV rəhbərliyi bu qərara isnad edərək sonralar uzun dövr ərzində Stepanakertin (Xankəndinin) kurort şəhərinə çevrilməsi barədə gərgin mübarizə aparmışdı. Lakin otuzuncu illərdən başlayaraq rəhbər orqanlarda, hətta ittifaq dövləti səviyyəsində yalnız Şuşanın şəfa-sağlamlıq ocağına çevrilməsi müzakirə obyektinə olmuşdur. 1932-ci ilin oktyabr ayında SSRİ Xalq Komissarları Soveti yanında Dövlət Plan Komissiyasında Şuşa şəhərində sanatoriya-kurort tikintisinə dair məsələ müzakirə olunmuşdu. 1943-cü il sentyabrın 27-də Azərbaycan SSR XKS və Azərbaycan KP MK “Şuşa şəhərində kurort-sanatoriya tikintisi barədə” qərar qəbul etmişdilər. “Azərbaycan SSR şəhərlərinin və yaşayış məntəqələrinin planlaşdırılması və yenidən qurulması sahəsində tədbirlər barədə” Azərbaycan SSR XKS-nin 27 noyabr 1946-cı il tarixli sərəncamında da Şuşa şəhəri ilə əlaqədar mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin bu qərar və sərəncamlar müxtəlif səbəblərdən, ən çox

da ermənilərin fitnəkarlığı üzündən yerinə yetirilməmiş qalmışdı. 1949-cu ildə tibb institutunda Bahadur Eyvazovun başçılığı ilə “Azərbaycan SSR-də balneoloji kurort ehtiyatlarının öyrənilməsi və onlardan istifadə olunması” mövzusunda xüsusi elmi sessiya keçirilməsinə hazırlıq tədbirlərinə başlanmışdı. Sessiya ərəfəsində özü də daxil olmaqla, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor M.A.Topçubaşov, əməkdar elm xadimi, professor M.M.Hacıqasımov, əməkdar elm xadimi, professor N.P.Afonski, əməkdar elm xadimi, professor L.M.Mailyan və əczaçılıq elmləri doktoru, dosent R.Q.Əliyevdən ibarət nüfuzlu elmi işçilər briqadası Şuşada olmuş, şəhərin iqlim və balneoloji kurort ehtiyatlarını yerində öyrənmişdi. Yəqin erməni Mailyan da komissiyaya qəsdən daxil edilmişdi ki, komissiyanın rəyinin obyektivliyinə ermənilər etiraz edə bilməsinlər. Komissiyanın qərarı isə belə olmuşdu ki, Şuşanın kurort şəhəri kimi inkişaf etdirilməsi üçün bütün təbii ehtiyatlar mövcuddur. Bahadur Eyvazov 1952-ci il sentyabr ayının 18-də Azərbaycan KP MK katibi Mircəfər Bağirova məktub göndərmişdi. Məktubda çox vacib, mühüm məsələlərə toxunmuşdur. Əsas məsələlərdən biri kimi şəhərin dağ-sanitar zonasının müəyyənləşdirilməsi və bu zonaya Turşsunun da daxil edilməsi təklifi irəli sürülürdü. Məktubda qaldırılan daha mühüm məsələ isə Şuşa şəhərində azərbaycanlı əhalinin möhkəmlənilib qalması və artması üçün təklif olunan tədbirlər idi.

Bir müddət keçəndən sonra B.Eyvazov Mərkəzi Komitəyə çağıraraq, M.C.Bağırovun tapşırığı ilə üç nəfər görkəmli alimlə birlikdə (akademik Topçubaşov da onların arasında idi). Xankəndinə ezam olunmuşdu. Tapşırıq belə idi ki, konkret olaraq Şuşanın, yaxud Xankəndinin kurort şəhərinə çevrilməsi məsələsi müəyyənləşdirilməli idi. Təvsiyə olunmuşdu ki, vilayət rəhbərliyinin təklifi diqqətlə öyrənilib nəzərə alınmalıdır. Vilayətdə onları iddialı tərzdə qarşılamışdılar. Hətta, tibb institutunun elmi axtarışları xəritəsinə Turşsu, Şırlan, digər çeşməli-sulu kəndlər də daxil olduğu halda, onlara Xankəndindən kənara çıxmağa imkan verməmişdilər. Ezamiyyətdən bir neçə gün sonra məsələ Mərkəzi Komitədə Bağirovun sədrliyi ilə keçirilən müşavirədə müzakirə olunmuşdu. DQMV- dən qayıdan alim-mütəxəssislərin təklifi belə olmuşdu ki, Şuşanın kurort üçün lazım olan hər şeyi- havası, suyu, səfəsi olduğuna görə kurort Şuşa şəhərində salınmalıdır. DQMV İcraiyyə Komitəsinin sədri bildirmişdi ki, məqsədləri Xankəndində ümumittifaq əhəmiyyətli kurort şəbəkəsi yaratmaqdır. Şuşa yararlı yer deyildir, torpağı azdır, orada tikinti aparmaq mümkün deyildir. Vilayətin mərkəzində abad kurort şəhəri salınacaq və Şuşadan mineral su da ora çəkiləcəkdir. Bağirov vilayət rəhbərliyinin fikri ilə razılığını bildirərək “yaxşı, layihəni hazırlayın”- dedikdən sonra B.Eyvazovun müdaxiləsi vəziyyəti kökündən dəyişdirmişdi. O, icazə alıb demişdi ki, yoldaşların bütün fikirləri yaxşıdır, Xankəndində tikinti işləri aparmaq üçün yol, şəraiti münasibdir, Şuşanın şəfa

suyunu da borularla Xankəndinə çəkmək olar. Ancaq gərək Şuşanın can dərmanı olan havasını da çəkib Xankəndinə gətirmək üçün nəhəng borular icad eləsinlər [Eyvazov 2008: 7-8]. Daha sonra B.Eyvazov kurortun Şuşa şəhərində salınmasının əhəmiyyətini elmi dəlillərlə izah etmişdir.

Bundan sonra Bağirov qəti qərarını vermişdi: kurort ancaq Şuşada salınmalıdır!

Beləliklə həmin müşavirədə müvafiq qərar qəbul edilmiş, Şuşada mərhələli şəkildə kurort- sanatoriya müəssisələrinin tikintisinə başlanmışdı. 1954-cü ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin xüsusi komissiyası Şuşaya səfər etmiş və şəhərin inkişafı ilə bağlı kompleks tədbirləri ətraflı öyrənmişdir. Azərbaycan SSR Kommunal və Mənzil-Mülki İnşaat Nazirliyinin memarlıq idarəsi bu qərarlara əsasən Şuşa kurortunun baş planının layihəsini tərtib etmişdi. Şuşa rayonundakı mineral su bulaqlarının öyrənilməsindən ötrü hidrogeolji, qazma, balneolji və mikrobiolji qruplardan ibarət kompleks ekspedisiya təşkil olunmuşdu [Eyvazov 2008: 23]. Bu proses getdikcə genişləndirildi. Lakin təəssüf hissi ilə bir məsələni xüsusi qeyd etməliyik ki, DQMV-nin erməni rəhbərliyi öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək “Şuşa şəhərinin Kurort kompleksini inkişaf etdirmək” adı altında dağıtmaq istəyirdi. Bundan xəbər tutan Heydər Əliyev dərhal məsələyə müdaxilə etmiş, 10 avqust 1977-ci ildə Azərbaycan KP MK-nın, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 280 N^o-li qərarı ilə “Şuşa şəhəri Tarixi Arxitektura qoruğu” elan edilmişdi [Məhərrəməzadə 2011: 67]. Bundan sonra Şuşada abidələrin qorunması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır.

Nəticə

Nəticə olaraq, bu gün Şuşa, işğaldan azad olunmuş digər torpaqlarımız kimi yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Şəhər, Qarabağın incisi olaraq, dünya mədəniyyətinin paytaxtı olmağa layiq bir səviyyəyə yüksələcəkdir. Bu istiqamətdə həm dövlət səviyyəsində, həm də vətəndaşlıq vəzifəsi olaraq bütün addımların atılması önəmlidir. Müzəffər Ali Baş Komandan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında qazanılmış 44 günlük Vətən müharibəsinin zəfəri yalnız diplomatik müstəvidə deyil, həm də elmi, mədəni və tibbi sahələrdə uğurla davam etdiriləcəkdir. Bu, həm Şuşanın, həm də Azərbaycanın gələcəkdə daha da güclənməsinə və beynəlxalq səviyyədə tanınmasına töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDA, Fond № 411, siy.30, s.v.143
2. ARDA, Fond № 725, siy.1, s.v.182
3. 180 yaşlı Şuşa məktəbi. Bakı, “Şuşa” nəşriyyatı. 2010.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə. I cild. Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 2004, 440 s.
5. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı. "Elm". 2008. 608 s. + 80 s. illüstrasiya.
6. Bahadur Eyvazov. Şuşa kurortu. “Nurlan” nəşriyyatı. Bakı, 2008. 72 s.
7. Elşad Qoca. Cəllad etirafı. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı. 1999. 232 s.
8. Əlibala Məhərrəmzadə. Xocalı soyqırımı (Ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı apardığı soyqırım siyasətinin xronologiyası). «Adiloğlu» nəşriyyatı. Bakı, 2011. 184 s.
9. Ənvər Çingizoğlu. Şuşa şəhəri: Təbrizli məhəlləsi. Bakı, «Zərdabi LTD» MMC, 2012. 324 s. s.81-83
10. Mikayılova Şəhla. Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslıq. Avtoreferat. Bakı, 2008. s. 24
11. Nazim Məmmədov. Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi. Bakı, «AVROPA» nəşriyyatı. 2016, 960 s.
12. Nazim Məmmədov. Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ bölgəsinin şəhər və rayonlarının tarixi. (XX əsrin 20-90-cı illəri). Bakı, «Təhsil», 2010. 200 s.
13. Nərimin Tahirzadə. Azərbaycan təhsil tarixi öçerkləri və ilk ali təhsillilərimiz. Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2015. 480 s.
14. Vasif Quliyev. Mehmandarovlar. Bakı, “Şuşa” nəşriyyatı. 2019. 384 s.
15. Нəрмин Таирзаде. Из истории Азербайджанской интеллигенции. Баку, издательство «Адилъоглы». 2009